

Iwona Burkacka

Uniwersytet Warszawski

 <https://orcid.org/0000-0002-8595-0173>

i.burkacka@uw.edu.pl

Augmentativa i ich funkcje w powieści *Ten się śmieje, kto ma zęby* Zyty Rudzkiej

Streszczenie. Celem tekstu jest charakterystyka augmentatywów występujących w powieści *Ten się śmieje, kto ma zęby* Zyty Rudzkiej (Warszawa 2022), a także próba opisu funkcji pełnionych przez zgrubienia w przywołanym tekście literackim. Zwykle nazwy augmentatywne wskazują na duży rozmiar desygnatu i są nośnikami nacechowania ekspresywnego, często negatywnego lub żartobliwego. Ich obecność wiąże się z rubasznością i emocjonalnością wypowiedzi. W analizowanym materiale literackim pełnią inną rolę. Ich występowanie w monologu wewnętrznym bohaterki można rozpatrywać jako wyraz dystansu wobec trudnej sytuacji, ukrywania emocji, także jako element stylizacyjny (charakterystykę socjolingwistyczną bohaterki). Stosowanie augmentatywów, zwłaszcza tych derywowanych od podstaw będących wulgaryzmami czy wyrazami pospolitymi, nie wpisuje się w stereotypowe postrzeganie kobiety w średnim wieku, ale dobrze oddaje walkę bohaterki o przetrwanie fizyczne i psychiczne, o prawo do zachowania samodzielności, autonomii, na ile jest to możliwe.

Słowa kluczowe: derywat, ekspresja, język kobiet, słowotwórstwo

Augmentatives and their functions in Zyta Rudzka's novel *Ten się śmieje, kto ma zęby*

Summary. The aim of the text is to characterize augmentatives appearing in the novel *Ten się śmieje, kto ma zęby* of Zyta Rudzka (Warsaw 2022), as well as an attempt to describe the functions performed by augmentatives in the cited literary text. Usually, augmentatives indicate the large size of the referent and are a carrier of an expressive, often negative or humorous character. Their presence is associated with the rudeness and emotionality of the expression. They play a different role in the analyzed literary material. Their appearance in the heroine's internal monologue can be seen as an expression of distance from a difficult situation, hiding emotions, and also as a stylistic element (sociolinguistic characteristics of the heroine). The use of augmentatives, especially those

derived from bases that are vulgarisms or common words, does not fit into the stereotypical perception of a middle-aged woman, but it well reflects the heroine's struggle for physical and mental survival, for the right to maintain independence and autonomy as much as possible.

Keywords: derivative, expression, women's language, word formation

Zwykle, gdy mówimy o augmentativach, mamy na myśli derywaty słowotwórcze informujące o dużej wielkości przedmiotu i z tego powodu przeciwstawiane deminutiwom jako formacjom niosącym znaczenie małego rozmiaru, np. *domisko* – *domek*. I jednym, i drugim przypisujemy możliwość przekazywania emocji nadawcy wypowiedzi oraz wartościowania (negatywnego lub pozytywnego). Oczywiście, do językowego wyrażania ekspresji i oceny służy znacznie więcej środków niż tylko zgrubienia czy zdrobnienia. Zarówno augmentativa, jak i deminutywa często występują w codziennej komunikacji, przy czym zdrobnienia i spieszczenia jako derywaty niosące pozytywne wartościowanie są związane ze sferą rodzinną (język dzieci i kierowany do dzieci), z relacjami miłosnymi czy kontaktami przyjacielskimi, handlowymi (kontakt z klientem), i uznawane za wykładnik stylu kobiecego, a zgrubienia traktowane jako typowe dla języka mężczyzn i subkultur. Tymczasem w najnowszej powieści Zyty Rudzkiej *Ten się śmieje, kto ma zęby* (2022) augmentativa i peiorativa są wyrazistym składnikiem monologu wewnętrznego bohaterki, elementem budującym opisy uniesień miłosnych, ciężkiej pracy, głodu i śmierci oraz codziennych sytuacji. Jawią się jako podstawowy środek leksykalny opisujący świat i relacje ludzkie widziane oczami kobiety.

1. Cel, materiał i metoda

Celem artykułu jest charakterystyka augmentativów występujących w powieści *Ten się śmieje, kto ma zęby* Zyty Rudzkiej, a także próba opisu funkcji pełnionych przez zgrubienia w tym tekście literackim, które są zwykle nośnikiem nacechowania ekspresywnego, często negatywnego lub żartobliwego, a ich obecność związana jest z rubasznością i emocjonalnością wypowiedzi. W najnowszej powieści Zyty Rudzkiej zdają się jednak pełnić inną funkcję. Choć strona językowa tej powieści (wyróżnionej nagrodą NIKE w 2023 r.) skupiała uwagę recenzentów, podkreślających intensywność i dosadność języka, to jednak koncentrowano się na budowie zdań i przykładach ironii lub intertekstualności.

W prezentowanym tekście przedmiotem oglądu uczyniono augmentativa, które są jednym z wyrazistych składników warstwy leksykalnej powieści (oprócz expressiwów i wulgaryzmów). W analizie wykorzystano założenia synchronicznej analizy słowotwórczej i terminologię zaprezentowaną w klasycznych opracowaniach (Grzegorzczkowska, Puzyrnina 1979 i 1998, Nagórko 2003b,

Waszakowa 1996) oraz nowszych ujęciach polskiego słowotwórstwa (Kaproń-Charzyńska 2014, Waszakowa 2021). Odniesiono się również do prac dotyczących augmentativów i expressiwów (Grabias 1981, Siudzińska 2016) oraz metod analizy kontekstów użyć istotnych w opisach nacechowania leksyki, a zwłaszcza derywatów słowotwórczych. W celu określenia właściwości pragmatycznych sięga się zwykle po badania użyć leksemów, w tym połączeń z przydawkami (Grabias 1981), ale można także przyglądać się szerszym kontekstom (Kaproń-Charzyńska 2014: 187-191, Siudzińska 2016), w tym stosowanym w tekście kategoriom i strategiom dyskursywnym, które zestawiał Artur Rejter (2006). W analizie kontekstów wzięto zatem pod uwagę:

- redundancję (enumeracja, ciąg synonimiczny, szereg składniowy), uwydatniającą wartość ekspresywną leksemu;
- kongruencję (porównanie, przydawki, zaimki konkretyzujące, np. *ten cały, jakiś*, leksyka dookreślająca);
- dysonans (zasada kontrastu lub gradacji);
- podmiotowość (uobecnienie wspólnoty kulturowo-komunikacyjnej, sygnały metatekstowe i pragmatyczne, np. zwroty do adresata) (Rejter 2006: 76).

2. Augmentativa jako kategoria słowotwórcza

Augmentativa mogą być ujmowane szeroko jako kategoria obejmująca leksemy różnego typu: rzeczownik i przymiotniki, a niekiedy również czasowniki (Polański 1999: 68), lub wąsko – jako kategoria słowotwórcza opisująca odrzeczownikowe derywaty modyfikacyjne, por. hasło w *Słowniku przypomnień gramatycznych*:

nazwy augmentatywne (zgrubienia, augmentativa) → kategoria słowotwórcza, do której należą rzeczowniki odrzeczownikowe o → modyfikacyjnej funkcji formantu, który wnosi informację o dużych wymiarach przedmiotu nazywanego przez wyraz motywujący, np. *ptasz-ysk(o)*, *noch-al(Ø)*, *szpil-(a)*, *ogór(Ø)* (ucięcie#k-). N.a. często wyrażają stosunek (na ogół negatywny) nadawcy (Skarżyński 2000: 124).

Warto zaznaczyć, że określenie „duży rozmiar” może się odnosić do ponadprzeciętnego rozmiaru, a nie tylko obiektywnie dużego, np. *wielkie oczysko*, *muszysko*. Stosowanie augmentativów bywa też świadectwem negatywnego ustosunkowania emocjonalnego nadawcy względem desygnatu podstawy słowotwórczej lub wyrazem odczuwanego wstrętu, antypatii, obrzydzenia, a nawet strachu. Niekiedy wiąże się z postawą lekceważenia, politowania czy braku szacunku. Jak bowiem stwierdza Agata Piasecka:

Wszystko to, co w przeświadczeniu ludzi zaburza pewne proporcje i narusza przyjęte normy, jest w języku związane z ewaluacją pejoratywną. Ta surowa zasada antropocentryczna znajduje wyraz w polskiej i rosyjskiej frazeologii z nazwami zwierząt gospodarskich: *zbyt duże* jest postrzegane jako nieładne, niekształtne; *zbyt dużo* to niekulturalnie; *zbyt głośno*

– nieprzyjemnie; *zbyt szybko* – niebezpiecznie; *zbyt wolno* – nieefektywnie. Wyraz *zbyt* staje się językowym wykładnikiem wszelkich wartości ujemnych, które w mniemaniu ludzi przeczą estetyce, moralności, sprawności fizycznej czy intelektualnej (Piasecka 2021: 59–60).

Tę obserwację można odnieść też do augmentatywów. Należy podkreślić, że negatywne (pejoratywne) ustosunkowanie emocjonalne może w niektórych kontekstach zmienić się na żartobliwe czy serdeczne, co sygnalizują przydawki niosące pozytywne wartościowanie, por. *kochane psisko* (Grzegorzyczkowa, Puzynina 1998: 427), lub szerszy kontekst (Kaproń-Charzyńska 2014, Kreja 1969, Siudzińska 2016).

Nazwy augmentatywne¹ są tworzone w wyniku sufiksacji² (przyrostki: *-isk(o)/-ysk(o)*, np. *nożysko*, *-sk(o)*, np. *gmaszysko*, *-idł(o)/-ydl(o)*, np. *ptaszzydło*, *-al*, np. *nochal*, *-uch*, np. *paluch* (Grzegorzyczkowa, Puzynina 1998: 427), oraz derywacji ujemnej, w której najczęściej odejmowany jest element *-k*, np. *szpil-(a)*, *ogór(Ø)*, *ciężarówka* (podobnie Grabias 1981). Niekiedy ucięciu towarzyszą alternacje, częste *sz:ch* ([ż] : [x]), *sz:ch* ([ś] : [x]), *st:ch* ([st] : [x]), np. *tycha*, *grucha*, *ciacho*, rzadziej *ż:h* ([ż] : [x]), *ó:o* ([u]:[o]), np. *łoho* ‘duże łóżko’, *cz:k* ([č]:[k]), np. *polik* ‘duży policzek’ (Kalicka-Karpowicz 2022: 161–162). Niektórzy badacze wymieniają także sufiksy *-or*, np. *bucior*, *jęzor* (augmentativa pejorativa – Grzegorzyczkowa, Puzynina 1979: 276), *-iszcz(e)*: *domiszcze* (Lubaś 2003: 292–302, Nagórko 2003b: 219), a także *-ic(a)*, np. *czapica* ‘duża czapka’ (Kreja 2002: 175, Lubaś 2003: 293–302). Stanisław Grabias (1981) do sufiksów będących formantami pejoratywno-augmentatywnymi tworzącymi formacje modyfikacyjne³ zalicza: *-ich(o)*, *-izon*, *-oj(a)*, *-owsk(o)*, *-sk(o)*, *-sztyl*, *-yg(a)*; a kontekstowo także przyrostki: *-ar*, *-isk(o)*, *-iszcz(e)*, *-or(a)*, *-ur(a)*, *-aj*, *-el*, *-ic(a)*, *-or*, *-al*. Badacz wykaz sposobów derywowania augmentatywów wzbo-gaca o alternację *s:ch* ([s] : [x]) (zwykle występująca w expressivach) jako podstawowy (jedyne) wykładnik derywacji, np. *papieroch*. Przywołanie takich derywatów alternacyjnych, jak: *noch*, *mięcho* występujących np. w kontekstach: *zobacz, jaki noch, widać go z daleka czy ale kawał mięcha, będziemy go jedli chyba przez tydzień*, ukazuje, że znaczenie dużego rozmiaru może być również zawarte w znaczeniu tych derywatów.

Klasyfikacja niektórych formacji słowotwórczych jest sporna. Dzieje się tak dlatego, że augmentativa nie mają wyspecjalizowanych jednofunkcyjnych formantów, a „funkcję pejoratywną najczęściej pełnią te same sufiksy, które tworzą augmentativa” (Polański (red.) 1999: 428). Również derywaty ujemne i ujemno-alternacyjne są różnie klasyfikowane, np. formacje *wóda*, *wiocha*, *ciacho*, *mięcho*, *flacha*, *klucha*, *pecha* są w *Morfologii* opisane jako expressiva (Grzegorzyczkowa, Puzynina 1998), choć niektóre mogą wskazywać na wielkość, np. *ciacho* czy

¹ W tekście stosuję wymiennie terminy: augmentativa, nazwy augmentatywne, zgrubienia.

² Z towarzyszącymi alternacjami. W artykule nie uwzględniono derywatów prefiksalnych z przedrostkami *hiper-* i *nad-*, typu: *hiperinflacja*, *nadpobudliwość*, włączanymi w niektórych opracowaniach do augmentatywów (Grzegorzyczkowa, Puzynina 1998: 427).

³ Te są dla mnie istotne w kontekście omawianych derywatów. Pomijam tu sufiksy zaliczone przez badacza do występujących w obrębie struktur mutacyjno-modyfikacyjnych i mutacyjno-modyfikacyjno-transpozycyjnych (Grabias 1981: 72–75).

pecha. Informacja o wielkości znajduje się w definicji słowa *flacha* zamieszczonej w USJP: „pot. a) duża flaszka, butla, b) zawartość tego naczynia, c) posp. butelka wódki”. Podobne wątpliwości można zgłosić do innych derywatów ujemno-alternacyjnych, np. *micha*. Ekspresywność nie wyklucza wskazywania na dużą (ponadprzeciętną w oczach nadawcy tekstu) wielkość desygnatów.

Ustalenie pełnej listy sufiksów czy szerzej formantów augmentatywnych jest też utrudnione ze względu na różny opis ich funkcji podawany w publikacjach, np. przyrostek *-as(y)* (np. w derywacie *majtasy*) zdaniem Renaty Grzegorzczkowskiej i Jadwigi Puzyniny tworzy *expressiva* (1979: 289), a zdaniem Władysława Lubasia, uwzględniającego znaczenie kontekstowe, *augmentativa* (Lubaś 2003: 292–302), choć należy dodać, że ten badacz – podobnie jak S. Grabias (1981) – inaczej klasyfikuje⁴ i definiuje *augmentativa*. Traktuje je jako derywaty o funkcji modyfikującej ekspresywnej (Lubaś 2003: 305), niosące nacechowanie negatywne, zwykle wyrażające mocniejsze emocje niż ekspresywizmy, choć *augmentativa* zdaniem W. Lubasia cechuje brak formalnych wyróżników stopnia natężenia negatywnej emocji (2003: 292). Z tego względu językoznawca wymienia znacznie więcej formantów kontekstowo wnoszących znaczenie augmentatywne, które jest przez niego rozumiane szeroko, np. *-ol*, *-on*, *-ar(a)* (*psiara*), nawet *-ek* (*dyrektorek*) (Lubaś 2003: 292–302).

Należy podkreślić, że różne jest też umiejscowienie *augmentativów* względem *expressiwów*, co wynika z przyjętej przez badacza koncepcji. R. Grzegorzczkowska w pracy z 1979 roku wyodrębnia jedną kategorię: „nazwy ekspresywne i augmentatywne” (Grzegorzczkowska 1979: 55–56), choć zaznacza, że *augmentativa* stanowią część nazw ekspresywnych. Podobne ujęcie zostało zaprezentowane przez S. Grabiasa (1981), który wydzielił grupę formacji augmentatywno-pejoratywnych i umieścił ją w obrębie formacji prymarnie ekspresywnych⁵. *Augmentativa* jako podtyp nazw ekspresywnych traktuje też Małgorzata Kita (1998: 10), która nazwy ekspresywne dzieli na „dodatnie”, „ujemne” (tu zgrubienia) i „różne”.

Nazwy augmentatywne jako oddzielna kategoria (niezależna od nazw ekspresywnych) są opisane w klasycznym podręczniku akademickim – *Morfologii* (Grzegorzczkowska, Puzynina 1998), i podręczniku Ireny Masojć (2015: 100–108). Alicja Nagórko (2003a: 195–197, 2003b: 222–226) wydziela odrębną grupę derywatów, którą nazywa *quasi-augmentativami*, i zalicza do niej derywaty ujemne i ujemno-alternacyjne, służące identyfikacji grupowej, np. *stówa*, *radocha*, *plota*, oraz derywaty tworzone afiksami, np. *koszulina*, *ptaszyna*, *chamidło*, *choróbsko*.

⁴ Badacz wydziela *deminutiva* (utożsamiane z nazwami melioratywnymi), *augmentativa*, derywaty ogólniekspresywne, derywaty ekspresywne nieprzejrzyste.

⁵ S. Grabias wydziela formacje prymarnie i sekundarnie ekspresywne. W obrębie formacji prymarnie ekspresywnych umieszcza formacje deminutywno-hipokorystyczne i augmentatywno-pejoratywne oraz formacje nacechowane elementami komizmu (w tym nazwy tożsamościowe (1981: 170). Derywaty ujemne (w terminologii S. Grabiasa: modyfikacyjne derywaty dezintegralne) badacz zalicza do formacji sekundarnie ekspresywnych (1981: 176).

W niniejszym tekście jako augmentativa traktuję odrzeczownikowe de-rywaty modyfikacyjne (zgodnie z cytowaną wcześniej definicją Mirosława Skarżyńskiego – 2000: 124) oraz te odrzeczownikowe de-rywaty pejoratywne, w których znaczeniu nie da się wykluczyć odwołania do ponadnormatywnej wielkości⁶.

3. Właściwości stylistyczne augmentatiwów

Zdaniem R. Grzegorzycy i J. Puzyniny zgrubienia nie zawsze muszą wskazywać na dużą czy ponadnormatywną wielkość – „Często sygnalizują jedynie rubaszny, nacechowany emocjonalnie sposób mówienia” (1998: 427). Na ogół wszystkie formacje zgrubiające są ekspresywne, zwykle pejoratywne (Grabias 1981: 67), choć mogą służyć i do wyrażania emocji pozytywnych. Ekspresywność wiązana jest z polszczyzną potoczną (jej rejestrem emocjonalnym), odmianami środowiskowymi polszczyzny (socjolektami) i niektórymi biolektami. Kwiryna Handke, opisując styl kobiecy, zwraca uwagę, że ta odmiana – wyłoniona ze stylu potocznego – charakteryzuje się unikaniem wulgaryzmów oraz delikatnością i czułością w sposobie wyrażania, których wyrazem jest stosowanie spieszczeń i zdrobnień (Handke 2009: 162, 164–165). Zdaniem A. Nagórko (2003b: 223–224) hipocoristica są częste w mowie kobiet i zakochanych, słownictwie dzieci i kierowanym do dzieci. Jednak do wyrażania ekspresji pozytywnej służą także „zgrubienia w funkcji zdrobnień lub spieszczeń” (Handke 2009: 165). Zdaniem K. Handke w okresie powojennym pojawiły się w stylu kobiecym nowe zjawiska: otwarcie na język młodzieży, ekspresywność wyrażana m.in. przez zgrubienia i obecność elementów żargonowych oraz przejawy maskulinizowania (używania mocnych słów) i zwulgaryzowania języka (Handke 2009: 162–165). Jednak są one widoczne głównie w języku kobiet o niższym statusie społecznym lub zajmujących się dziennikarstwem czy wykonujących profesje związane ze służbą zdrowia. Zdaniem A. Nagórko de-rywaty ujemne, np. *wóda*, *stówa*, oraz formacje z sufiksami wyodrębnionymi w wyniku ucięć (np. *-ów(a)*, *-ch*⁷, por. *miniów(a)*, *radocha*) są charakterystyczne dla subkultury uczniowskiej, młodzieżowej, dla polszczyzny substandardowej używanej np. w wojsku, wśród kibiców, w środowiskach przestępczych (Nagórko 2003b: 224). Poza wyrażaniem ekspresji pełnią one funkcję „sygnałów identyfikacji grupowej, dostosowania do

⁶ Ponadnormatywny rozmiar może występować obiektywnie lub być efektem subiektywnej oceny (wynika z doświadczenia nadawcy tekstu, nastawienia itp.). W tekście literackim będącym monologiem bohaterki – poza badaniami kontekstów i wymowy tekstu – nie ma innej możliwości zweryfikowania, czy w de-rywacie jest zawarte odniesienie do rozmiaru. W artykule nie zdecydowano się na posługiwanie się terminami *expressiva* czy *peiorativa* ze względu na to, że odnoszą się one również do wyrazów niemotywowanych słotwórczo, a *expressiva* obejmują także zdrobnienia i spieszczenia (por. Grzegorzycyowa, Puzynina 1998: 429; Polański (red.) 1999: 428; Skarżyński 2000).

⁷ W ujęciu A. Nagórko to sufiks z mocją, a nie formant alternacyjny.

otoczenia, podobnie jak elementy stroju i inne rekwizyty subkultury” (2003b: 224). W obu ujęciach widać pewną zbieżność w charakterystyce socjolingwistycznej derywatów ujemnych i niektórych formacji sufiksalnych, z których część to augmentativa. Zdaniem Wioletty Wilczek (2014) widoczna w socjolektach tendencja do tworzenia nazw augmentatywnych nie wiąże się z ich pejoratywizacją. Badaczka zalicza zgrubienia występujące w leksyce motoryzacyjnej do słownictwa „raczej neutralnego” (Wilczek 2014: 271). Warto podkreślić, że moda na luz, antysentymentalizm i szorstką poufałość są obecne we współczesnej polszczyźnie potocznej, zwłaszcza jej odmianach substandardowych, na co zwraca uwagę Irena Masojć (2015: 107).

4. Charakterystyka słowotwórcza materiału

W wyniku ekscerpacji wyłoniono 37 derywatów, które można uznać za augmentativa. Zgrubieniami są wyrazy: *bucior(y)*, *bucisk(a)*, *zelówa*, *majty*, *czapa*, *kurta*, *butla*, *flacha*, *faja*, *cyc*, *dupsko*, *jęzor*, *nochal*, *paluch*, *wary*, *włosiska*, *kichy*, *łyda*, *poślad*, *dziwa*, *ojcuch*⁸, *chłopisko*, *kiełbacha*, *micha*, *piach*, *skwara*, a także augmentativa z bardziej widoczną ekspresywnością: *czacha*, *papieroch*, *kieca*, *pomada*, *prochy*, *konisko*, *piździocha*, *pieniąchy*, *papa* (od *papka*)⁹.

Niektóre z wymienionych derywatów nie mają wcześniejszych poświadczeń słownikowych: *wary* (od *wargi*), *skwara* (od *skwarka*), *pomada* (od *pomadka do ust*), *zelówa*, *majty*, *ojcuch*, *piździocha*, część nawet tekstowych (np. *pomada*, *wary*, *ojcuch*)¹⁰. Niektóre z nich funkcjonują w odmianach środowiskowych polszczyzny lub polszczyźnie potocznej, np. *zelówa*, *majty*, *skwara*. Wszystkie analizowane formacje, jeśli są notowane w USJP, mają kwalifikatory *pot.* lub *posp.*, a w ich definicjach zawarte są informacje o dużym rozmiarze (wprost lub pośrednio: przez synonimy).

Wyekscerpowane formacje to derywaty sufiksalne z przyrostkami: *-or*: *bucior(y)*, *jęzor*, *-isk(o)*: *bucisk(a)*, *włosisk(a)*, *chłopisko*, *konisko*, *-sk(o)*: *dupsko*, *-al*: *nochal*; *-uch*: *paluch*, *ojcuch*, *-uch(a)*: *piździocha*, oraz efekty derywacji ujemnej lub alternacyjnej. Ucięcie elementu *-k-* występuje w formacjach: *zelówa*, *czapa*, *butla*, *faja*, *cyc*, *dziwa*, *papa*, *kieca*, *majty*, *łyda*, *skwara*, *pomada*, *kurta*, a odjęcie *-g-* w derywacie: *wary*. Niekiedy ucięciom towarzyszą alternacje, np. ucięcie *-k-* i wymiana *sz:ch* ([š] : [x]) – *flacha*, *czacha*, *prochy*, oraz *s:ch* ([s] : [x]) – *piach*, *kicha*. Alternacja jako jedyny wykładnik derywacji występuje w formacjach *kiełbacha*, *papieroch* (*s:ch* – [s] : [x]) oraz *pieniąchy* (*dz:ch* – [ʒ] : [x]).

⁸ Być może to zmazurzona forma *ojczucha*.

⁹ Do analizy nie włączono wyrazów ekspresywnych, które w powieści nie wnoszą informacji o wielkości desygnatu, np. *smuta*, *wiocha*, *wóda*, *majtasy*, *wojo*, *radocha* (choć w innych kontekstach mogłyby nieść informację o wielkości). Pominięto również rzeczownik *śmierciucha*, który ma pochodzenie gwarowe i może odnosić się do słowiańskiej bogini symbolizującej śmierć i zimę (Marzanna). Derywat ten w analizowanym tekście odnosi się do śmierci i pełni funkcję ekspresywną.

¹⁰ Zastosowano weryfikację z wykorzystaniem następujących źródeł: NKJP, NFJP.

5. Analiza kontekstów użyc

Spośród analizowanych formacji zaledwie kilka występuje z określeniami. Są to imiesłowy: *używanych buciorach* (191)¹¹, *majty naciągnięte* (206), oraz dość ogólne określenia: *jeszcze jedną kurtę* (46), *wszystkie flachy* (174), *pierwszy papieroch* (81), *nową faję* (207), *darmowe papierochy* (187), *tej kielbachy* (113). Bardziej rozbudowane przydawki pojawiają się w odniesieniu do butów i włosów, a więc rzeczowników, które są istotne w kreacji postaci literackiej. Bohaterka jest byłą fryzjerką męską, która poszukuje butów do trumny, aby założyć je zmarłemu mężowi. Być może dlatego te dwa wyrazy występują w bardziej rozbudowanych strukturach: *Buciska drogie, białe w brązowe przeszycia* (14), *Włosiska gęste, płowe, kłoty w zbożu* (105). Niektóre określenia mają charakter s frazeologizowanych połączeń: [sukienka] z *cycem na wierzchu* (113), por. fraz. pot. z *cycami na wierzchu*, *dupsko suche* (208), *łydy kielbasiane* (59), *chłopisko zdrowe, młode konisko* (27). Niektóre augmentativa występują jako składniki porównań:

- *Wyglądasz jak dupsko pawiana* (138);
- *nochal jak żągiel wystawał* (170);
- *Jak masz rodeo, choćbyś nie wiem jak łydy i dupę przeżył, z siodła wylecisz* (44);
- *nochal powykrzywiany korkociąg* (13)¹².

Znacznie częściej zgrubienia występują bez żadnych przydawek. Łączą się z czasownikami, np. *wypalić faję*, *wyjąć buciory*, *czapę zdjąć*, *z flachy przepompować*, *flachę szturchnąć*, *cyce zobaczyć*, *pogapić się na cyce*, *w poślad wbić nożyce*, *wskazać paluchem*, *pacykować się na warach*, *siadać na piachu*. Część z nich to verba neutralne (poza *szturchnąć*, *pogapić się*, *pacykować się*). Zgrubienia występują też w zdaniach eliptycznych. Niektóre są elementami frazeologizmów (np. *mieścić jezorem*, *iść do piachu*, *strzępić jezor*) lub wypełniają otwierane przez nie pozycje, np. *siedzieć na garnuszku u* (kogoś) *dziwy*, *mieć* (coś) *imię od* (kogoś) *ojcucha*, czasami są efektem wymiany składnika frazeologizmu, np. *od matki strony*, *od ojcucha* (zamiast *ojca*). Warto podkreślić, że rzeczownik *ojcuch* występuje głównie w kontekstach neutralnych stylistycznie:

- *Od mamy mam stopy, od ojcucha imię* (59).
- *A Weroniką jak od ojcucha i w urzędowych kwitach być nie chciałam./Ściągam się na Werę* (61).
- *Schowałam zegarek ojcucha do kieszeni* (171).
- *Zegarka ojcucha i Dżokej nie chciał* (171).
- *Niech ten zegarek jak ojcuch, całkiem mi z oczu zejdzie./Ile ja się na drogę za ojcuchem nawychodziłam. Do lekcji się nie dałam zagnać, przez okno wyskoczyłam, ojcucha wypatrywać. Ślipia gubiłam, jego nigdzie. Więcej ten zegarek widziałam niż ojcucha* (171).

¹¹ W nawiasach podano stronę, na której występuje analizowany derywat. Znak / oznacza koniec wersu.

¹² Z elipsą *jak*.

Jedynie w dwóch wystąpieniach jest zestawiony z wyrazami nacechowanymi: *gołodupiec* i *bydlę*:

- *Bieda była, bez majtek się łąziło. Od matki strony, od **ojcucha** same gołodupce* (81).
- *Rodzina to po matce. **Ojcuch** czy inny chłop, wszystko obce bydlę* (172).

Podobnie jest z wyrazem *papieroch*, który jest najczęściej występującym augmentativum w powieści (32 użycia). Zwykle występuje z czasownikiem *skręcić*, rzadziej *kurzyć*, pojedyncze potwierdzenia dotyczą połączeń z czasownikami: *trzymać*, *zostawić*, *odpalić*, *wspomagać*, *stykać się*, *zachciało się*, *trafić się*, *podebrać*, *oszukać*, *podstawić*, *rozejrzeć się*, *zmaistrować*. W dalszym kontekście najczęściej występują neutralne stylistycznie rzeczowniki *bibułka*, *tytoń*. Spójrzmy na przykłady:

- *Wyjęłam na stół bibułkę, zapałki, tytoń. Skręciłam **papierocha*** (22).
- *Tytoń, bibułki. Skręciłam **papierocha*** (230).
- *Pierwszy **papieroch** odpaliłam po pierwszej komunii, za chlewem* (81).
- *Skręciłam **papierocha**, podałam sobie ogień, sztachnęłam się* (12).
- *Na przyszłość trzeba uważać, kogo się **papierochem** wspomaga* (208).
- *Rok temu trafiły mi się darmowe **papierochy*** (187).
- *Stanęłam nad grobem. I **papierocha** mi się nie chciało* (235).
- *Z pierwszym **papierochem** poleżałam* (253).

Pojawiają się konteksty, w których wyrazowi *papieroch* towarzyszą wyrazy nacechowane ekspresywnie: *cieniasy*, *rozebrać się do golasa*, *kudły*, *dupa*, *żarcie*, inne augmentativa: *chłopisko*, *tydy*, w tym wyraźnie ekspresywnie: *prochy*, *kichy*, por.:

- *Wtedy gotowce paliłam, służyłam sobie zapalniczką, zagraniczną. [...] Patrzyłam, jak kurzył. Jak **chłopisko papierocha** trzyma, tak ozorem hula* (29).
- *Zostawił **papierochy**. Usiadłam, wykurzyłam doktorskiego cieniasa. Jakbym smoczek ssala* (42).
- *W następnym rzucie rozebrałam się do golasa, skręciłam sobie **papierocha**, stanęłam w otwartym oknie, preferuję wypuszczać kłęby na ulicę* (190).
- *Kopyta i rogi, kudły, **prochy** i **papierochy**. Takie rodeo. Jak masz rodeo, choćbyś nie wiem jak **tydy** i dupę przeżył, z siodła wylecisz* (44).
- *Kiszki marsza grały. Rozdarły się jak na wieczność. Ja te **kichy** znam. Cwane, **papierochem** się nie dają oszukać. **Kichom** tylko żarciem gębę zamkniesz* (103).

Jednak większość kontekstów jest pozbawiona jawnych wykładników ekspresywności. Warto w tym miejscu wspomnieć o mechanizmach ironii, często osiągniętych dzięki dysonansowi stylistycznemu (np. zestawienie w bliskim sąsiedztwie wyrazów: *golasa*, *papieroch* i *preferować*) oraz grom językowym, w tym z frazeologizmami (nagromadzenie frazeologizmów i modyfikacje ich kształtu, np. *zamknąć gębę kichom*, rozbudowa niesionego przez nie sensu: *rozdarły się jak na wieczność*). Nacechowanie ekspresywne ujawnia się też w szeregach składniowych, np. *Kopyta i rogi, kudły, **prochy** i **papierochy***.

Derywat *papieroch* służy jako podstawowy wyraz nazywający używkę, sporadycznie pojawiają się inne leksemy: *cieniasy*, *gotowce*, *używka*. Omawiane augmentativum występuje w opisach spotkań miłosnych, rozmów handlowych, przygotowań do pogrzebu i konsolacji (w powieści nazywanej leksemem potocznym: *stypa*), ponieważ papierosy są nieodzownym elementem każdego dnia, odpędzają głód i złe wspomnienia. Są ważnym elementem życia. Kontrast stylistyczny czy modyfikacje składu związków frazeologicznych można rozpatrywać w dwóch perspektywach: jako sposób ukazania braku wycucia językowego bohaterki, kobiety niewykształconej, spotykającej się z różnymi osobami i łączącej odziedziczone słownictwo (słowa gwarowe, potoczne) z nowym (leksyką używaną przez klientów, kochanki i kochanków, gwarą miejską), byłby to więc zabieg stylizacyjny. Można też rozpatrywać wykorzystanie kontrastu jako metody dystansowania się od bohaterki, budowania ironii, wielopoziomowego odczytywania powieści. Ten dysonans budowany jest w różny sposób:

- a) zestawia się w bliskim sąsiedztwie zdrobnienia i zgrubienia (też wulgaryzm w pierwszym przykładzie)
 - *W sercu od dzieciaka przejrzały. Oczy po płaczu. Smuta na warach. Napięty jak grzebyk. W dłoni ściereczka, ugniatła w celach relaksu, żeby nie jebnąć na zawał* (137).
 - *Nóżki jak patyczki, w nogawicach majtasy za szerokie, wymykał mu się* (168).
- b) buduje definicje synonimiczne (ciągi synonimów)
 - *Bieda jęzor z gęby wyrywa. Nie ma sił gadać, nie ma się w gadanie tej wiary, co kiedyś. W biedzie tylko cię na języki wezmą* (192).
- c) stosuje grę słów wykorzystującą wyraz podstawowy i pochodny, np.
 - *My do piachu, a konie na koninę* (27).
- d) wykorzystuje stereotypy, np.
 - *Lubił buty, bez butów do piachu nie pójdzie* (50).
- e) narusza tradycyjną łączliwość słów, by zestawić nowe i stare znaczenie, por. *wypatroszyć zwierzę i wypatroszyć się ze słów*:
 - *Strzępić jęzora nie będę. Wypatroszyłam się ze słów* (61).

Jednak wiele użyć augmentativów jest pozbawionych widocznych lub pośrednich oznak ekspresywności, por.:

- *Całkiem głuchy. [...] Sprawdziłam, jak go [psa — uzup. I.B.] wzięłam na michę* (110).
- *Siadał na piachu, cały mokry z nastrojem do kazania* (170).
- *Pysk słońcem przygrzany na skwarę* (13).
- *Wyjęłam z reklamówki buciory. [...] To były porządne buty. Ciężkie, niby cegła zelowane* (206).

Oczywiście istnieją także augmentativa, w których formanty wzmocniły odziedziczoną po podstawach ekspresywność, np. *cyc* od *cycek*, *piździocha* od *pizda*, *dziwa* od *dziwka*, por.:

- *Czasem ktoś się zanieczyścił, za bardzo za dupę złapał albo do cyca się przyszał, w poślad nożyce wbiłam i po sprawie. Za czwartym razem oduczył się* (120).
- *Ręce mi się do niego rwaty, cyce, piździocha* (53).
- *Wyłożyłaś się na zamek?/ Bo ty się wyłożyłeś na tej dziwie./ Wera, to nie tak, jak myślisz* (213)¹³.

Nieco zaskakuje użycie w pierwszym z przykładów zgrubienia *poślad* motywowanego przez rzeczownik *pośladki*, a nie słowa *dupa*. Być może to zabieg wynikający z chęci uniknięcia powtórzenia albo stylizacji wypowiedzi na bardziej oficjalną, na co wskazywałoby użycie słowa *zanieczyścił* (też *oduczył się*).

Wnioski

Zwykle nazwy augmentatywne wskazują na duży rozmiar desygnatu i są nośnikiem nacechowania ekspresywnego, często negatywnego lub żartobliwego, a ich obecność w tekście wiąże się z rubaszością i emocjonalnością wypowiedzi. Tymczasem w powieści *Ten się śmieje, kto ma zęby* są raczej wyrazem dystansu wobec trudnej sytuacji życiowej, sposobem na panowanie nad emocjami. Bohaterka, jak sama mówi: nie chce się *wdowić*, *czuć wdowio*, a więc ukrywa emocje, nie roztkliwia się nad sobą i sytuacją, w której się znajduje. Jest ciągle w ruchu, sprzedaje, handluje, wyprasza, szantażuje – jednym słowem – walczy, by przetrwać. Augmentativa służą do osvajania trudnych doświadczeń (biedy, wspomnień napadu i próby gwałtu, śmierci ukochanych osób). Są elementem językowym służącym stylizacji całościowej, ponieważ powieść jest monologiem wewnętrznym jednej osoby, obejmuje więc całość materiału językowego utworu. Augmentativa mają oddawać polszczyznę substandardową – język niewykształconej dziewczyny, która uciekła ze wsi (gwaryzmy, potoczmy, wulgaryzmy, kancelaryzmy) i pracuje w męskim zakładzie fryzjerskim, a potem na bazarze. Mamy do czynienia ze stylizacją zgodną z wzorcem stylizacyjnym (na ogół to stylizacja akceptatywna), umiarkowaną. To ona wyznacza horyzonty myślenia bohaterki, oddaje jej widzenie świata, określa jej przynależność społeczną i sposób wyrażania uczuć. Niekiedy możemy mieć wątpliwości, czy zastosowane środki służą pokazaniu ironicznego podejścia bohaterki do życia, czy raczej wyrażeniu dystansu wobec bohaterki (stylizacja oceniająca, prześmiewcza, o funkcji komiczno-humorystycznej) (Dubisz 1996: 21). Obecność zgrubień, a także licznych *expressivów* i wulgaryzmów można interpretować też jako wyraz walki ze stereotypowym patrzeniem na kobiety, zwłaszcza na kobiety niewykształconą i w średnim wieku.

¹³ Tu też widoczna gra znaczeń.

Wera nie chce czuć się *wdowio*, nie liczy na litość i dobroczynność innych osób lub instytucji, ona wyszarpuje szanse na przeżycie. Nie zna wstydu, lubi seks, nie była wierna w miłości (miała kochanków i kochanki, określa się jako *babiara*), nie uważa także, że kobiecie „w pewnym wieku” pozostaje tylko kościół i ławeczka. Nie marzyła o księciu na białym koniu, nie chciała mieć męża, a jednak wyszła za mąż za dżokeja. Uciekła ze wsi do miasta, z którym więź podkreślała i strojem, i językiem, ale słowa z dzieciństwa pozostały w jej pamięci. Walka z biedą, z którą spotkała się w rodzinnym domu, a potem po zamknięciu zakładu fryzjerskiego, kontakty z niezbyt wytwornymi klientami salonu Wera, właścicielami drobnych zakładów usługowych i lombardów odcisnęły ślady w jej języku. Nie stać jej na pieścizotliwe słowa, eleganckie zwroty i długie zdania. Mówi więc krótko, dosadnie i „preferuje” – by posłużyć się czasownikiem używanym przez Werę – wyrazy mocne, konkretne, zgrubienia i peiorativa, które są orężem w jej walce o przetrwanie. Augmentativa są środkiem językowym umożliwiającym Zycie Rudzkiej kreację zaplanowanej postaci, gdyż autorka w jednym z wywiadów powiedziała:

Moim podstawowym zadaniem było stworzenie takiego języka Wery, który pokaże jej moc, dumę i wyniosłość wobec biedy. Ona mówi: „Bieda to nie ze mną siostra”. Walczy. I tak to zakończyłam, że czytelnicy mi mówią, że czują, że Wera da radę (Nogaś, Rudzka 2022).

Wykaz skrótów

- NFJP – Narodowy Fotokorpus Języka Polskiego, P. Wierchoń, <https://www.nfjp.pl> (dostęp: 6.03.2024).
 NKJP – Narodowy Korpus Języka Polskiego, <https://nkjp.pl> (dostęp: 6.03.2024)
 USJP – S. Dubisz (red.), 2003, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Warszawa: PWN.

Literatura

- Dubisz S., 1996, *O stylizacji językowej*, w: *Język artystyczny*, t. 10 „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego” nr 1580, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 11–23.
 Grabias S., 1981, *O ekspresywności języka*, Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.
 Grzegorzczkowska R., 1979, *Zarys słowotwórstwa polskiego*, Warszawa: PWN.
 Grzegorzczkowska R., Puzynina J., 1979, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
 Grzegorzczkowska R., Puzynina J., 1998, *Rzeczownik*, w: R. Grzegorzczkowska, R. La-skowski, H. Wróbel (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Warszawa: PWN, s. 389–468.
 Handke K., 2009, *Socjologia języka*, Warszawa: PWN.

- Kalicka-Karpowicz Z., 2022, *Problemy słowotwórcze dotyczące rzeczowników i przymiotników na podstawie materiału z internetowych poradni językowych*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Kaproń-Charzyńska I., 2014, *Pragmatyczne aspekty słowotwórstwa. Funkcja ekspresywna i poetycka*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Kita M., 1998, *Wybieram gramatykę!: gramatyka języka polskiego w praktyce (dla cudzoziemców zaawansowanych)*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kreja B., 1969, *Słowotwórstwo rzeczowników ekspresywnych w języku polskim. Formacje na -ik, -k-, -isko i -ina*, Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Kreja B., 2002, *Deminutiva (itd.) na -iczka i augmentativa (itp.) na -ica w perspektywie historycznej*, w: B. Kreja, *Studia i szkice słowotwórcze*, Gdańsk: Wydawnictwa Uniwersytetu Gdańskiego, s. 169–182
- Lubaś W., 2003, *Polskie gadanie. Podstawowe cechy i funkcje potocznej odmiany polszczyzny*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Masojć I., 2015, *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Słowotwórstwo rzeczowników. Skrypt dla studentów*, Wilno: Litewski Uniwersytet Edukologiczny.
- Nagórko A., 2003a, *Tendencje w sferze pragmatyczno-stylistycznej*, w: I. Ohnheiser (red.), *Komparacja współczesnych języków słowiańskich. Słowotwórstwo/ /Nominacja*, Opole: Uniwersytet Opolski, s. 189–197.
- Nagórko A., 2003b, *Zarys gramatyki polskiej*, Warszawa: PWN.
- Nogaś M., Rudzka Z., 2022, *Piszę energią „wypierdalać!”*, <https://wyborcza.pl/7,75517,29251908,zyta-rudzka-pisze-energia-wypierdalac.html> (dostęp: 11.01.2024).
- Pęzik P., 2012, *Wyszukiwarka PELCRA dla danych NKJP*, w: A. Przepiórkowski, M. Bańko, R. Górski, B. Lewandowska-Tomaszczyk (red.), *Narodowy Korpus Języka Polskiego*, Warszawa: PWN, s. 253–273.
- Piasecka A., 2021, *Kilka uwag o antropocentryzmie i dydaktyzmie jako wykładnikach relacji homo-animal (na podstawie polskich i rosyjskich frazeologizmów z nazwami wybranych zwierząt gospodarskich)*, „Poznańskie Studia Sławistyczne”, nr 21, s. 53–74. <https://doi.org/10.14746/pss.2021.21.3>
- Polański K. (red.), 1999, *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Rejter A., 2006, *Leksyka ekspresywna w historii języka polskiego. Kulturowo-komunikacyjne konteksty potoczności*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Rudzka Z., 2022, *Ten się śmieje, kto ma zęby*, Warszawa: Wydawnictwo WAB.
- Siudzińska N., 2016, *Formacje ekspresywne we współczesnym języku polskim (na przykładzie wybranych pospolitych nazw osobowych)*, Warszawa: Wydział Polonistyki UW.
- Skarżyński M., 2000, *Słownik przypomnień gramatycznych*, Kraków: Księgarnia Akademicka.

- Waszakowa K., 1996, *Słototwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki z formantami paradygmatycznymi*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Waszakowa K., 2021, *Język w działaniu i działania na języku. Szkice semantyczno-słototwórcze*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323549376>
- Wawrzyńczyk J., Wierzchoń P., Borchmann Ł., 2021, *Sześćciolecie Narodowego Fotokorpusu Języka Polskiego*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Wilczek W., 2014, *Język hobbyistycznych portali internetowych w perspektywie lingwistyki płci i socjolingwistyki (na przykładzie portali motoryzacyjnych)*. Rozprawa doktorska, <https://sbc.org.pl/Content/145294/PDF/doktorat3523.pdf> (dostęp: 5.02.2024).

© by the author, licensee University of Lodz – Lodz University Press, Lodz, Poland.
This article is an open access article distributed under the terms and conditions of
the Creative Commons Attribution license CC BY-NC-ND 4.0
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)
Received: 7.03.2024. Accepted: 2.06.2024.
